

УДК 94(477) «1930/1931»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>

Natalia Romanets

Doctor of History, Associate Professor, lead researcher of the Holodomor and mass man-made famines research department of the National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Romanets, N. (2024) Dekulakized peasant families: survival practices. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 32, 46-55. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>

DEKULAKIZED PEASANT FAMILIES: SURVIVAL PRACTICES

Abstract. The purpose of the article is to study the main survival practices of peasant families, included in the category of kulaks, during the implementation of the policy of dekulakization in the Ukraine in 1930 – 1931.

The scientific novelty of the research results lies in the highlighting of legal and illegal ways of rescue and survival, which were forced to practice by dekulakized peasant families during the implementation of the policy of «liquidation of the kulaks as a class» by the Bolshevik regime in 1930 – 1931.

Conclusion. Peasant families classified as kulaks practiced legal and illegal methods of rescue and survival during the dekulakization of 1930 – 1931. The legal ways to avoid dekulakization and deportation for peasant families were determined by the resolution of the Central Committee of the Communist Party of Bolsheviks of January 30, 1930, «On Measures for the Liquidation of Kurkul Farms in Areas of Complete Collectivization», which prohibited the dekulakization of families of Red Army soldiers and the leadership of the Red Army, and also allowed members of the kulaks family to refuse the head of the family. Complaints of the dispossessed became another legal way of rescue, but in most cases the authorities rejected them, and therefore the peasants could not count on the restoration of their rights. Remittances and parcels they received from relatives helped the dispossessed to survive in the places of deportation.

Escape became the most common illegal way of rescuing «turtles». Part of the peasants began to leave immediately after the campaign «liquidation of the kulak as a class» was announced, trying to avoid disarmament and deportation. Others began to flee already during the deportation. The difficult conditions of existence of special resettled people led to the mass escape of the dispossessed with their families from the places of exile. Escape was complicated by the fact that most of the deportees were children and the elderly. Some of the fugitives settled in cities, in new buildings, where it was easy to dissolve among thousands of manual workers, former peasants. Others, usually with fictitious documents about their social status, returned to their native villages, demanding the return of confiscated property and land allotments from the local leadership. The rest of the fugitives without documents moved to an illegal situation, hid in the forests or with their closest relatives.

Key words: dekulakization, deportation, peasants, kulaks, escape, GPU, OGPU.

Наталія Романець

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів, Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Романець Н. Розкуркулені селянські родини: практики виживання. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 46-55. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>

РОЗКУРКУЛЕНІ СЕЛЯНСЬКІ РОДИНИ: ПРАКТИКИ ВИЖИВАННЯ

Анотація. Метою статті є дослідження основних практик виживання селянських родин, зарахованих до категорії куркулів, під час реалізації політики розкуркулення в УСРР упродовж 1930 – 1931 рр.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у висвітленні законних і нелегальних способів порятунку і виживання, які були змушені практикувати розкуркулені селянські родини під час реалізації більшовицьким режимом політики «ліквідації куркульства як класу» у 1930 – 1931 рр.

Висновки. Під час розкуркулення 1930 – 1931 рр. селянські родини, зараховані до категорії куркулів, практикували законні та нелегальні способи порятунку та виживання. Легальні способи уникнути розкуркулення та депортації для селянських родин визначила постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», яка заборонила розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії, а також дозволила членам сім'ї «куркуля» відмовитися від голови родини. Ще одним легальним способом порятунку стали скарги розкуркулених, проте здебільшого владні структури їх відхиляли, а тому селяни

не могли розраховувати на відновлення своїх прав. Вижити у місцях депортації розкуркуленим допомагали грошові перекази та посилки, які вони отримували від рідних.

Найпоширенішим нелегальним способом порятунку «куркулів» стали втечі. Частина селян почала виїжджати відразу після проголошення кампанії «ліквідації куркуля як класу», намагаючись уникнути розкуркулення та депортації. Інші почали тікати вже під час проведення депортації. Важкі умови існування спецпереселенців зумовили масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Втечі ускладнювало те, що більшість депортованих становили діти й літні люди. Частина втікачів осідала в містах, на новобудовах. Інші, із зазвичай фіктивними документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходила на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів.

Ключові слова: розкуркулення, депортація, селяни, куркулі, втечі, ДПУ, ОДПУ.

Постановка проблеми.

Розкуркулення, яке влада використала як основний інструмент здійснення суцільної колективізації, стало першою масовою репресивною операцією під час «другого комуністичного штурму» (1929 – 1933 рр.). Упродовж кампанії з «ліквідації експлуататорських верств села» Кремль відпрацював механізми ув'язнення та депортації великої кількості людей, які невдовзі були використані під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. та Великого терору 1937 – 1938 рр. Розкуркулення зумовило тектонічні зрушення в існуванні українського селянства, навіть тих соціальних груп, які не стали жертвою цієї репресивної операції. Загроза бути зарахованим до категорії куркулів тяжіла над ними упродовж наступного десятиліття, незалежно від їхнього реального соціального статусу. Під час хлібозаготівельних кампаній 1931 – 1933 рр. більшість селян, яких репресували за невиконання непосильних заготівельних планів, приховування або крадіжки збіжжя, зараховували до категорії куркулів, навіть якщо на той час вони були членами колгоспів.

Намагання вижити всупереч обставинам стало основним життєвим кредо розкуркулених селянських родин. Частина з них вдалося це зробити, а отже, й зберегти пам'ять про ті трагічні події. Тому в умовах широкомасштабної російсько-української війни, коли частина українського суспільства на окупованих територіях знову переживає депортації, експропріації майна, ув'язнення, тема розкуркулення набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Упродовж останніх десятиліть репресивна операція розкуркулення активно досліджується вітчизняними науковцями, що засвідчують праці В. Васильєва, Т. Вронської, Є. Шаталіної, М. Шитюка. Стаття В. Васильєва, зокрема, присвячена першому етапу кампанії розкуркулення у першій половині 1930 р.¹ У монографії Т. Вронської розкуркулення розглянуто в контексті масових репресій проти селянських родин, а тому авторка характеризує соціально-економічне та правове становище українських спецпоселенців². Окремо назвемо роботу Є. Шаталіної, де висвітлено формування в Україні виселок для розкуркулених за так званою третьою категорією³.

Відомим вітчизняним дослідником масових репресій 20 – 30-х рр. XX ст. є М. Шитюк. У дисертації, підготовленій за матеріалами Південної України, науковець показав, що основний репресивний удар влади спрямовувався саме проти селянства, і виснував, що «державна політика розкуркулення і виселення <...> мала злочинно-прагматичний характер», аргументуючи це прагненням тоталітарної держави позбавити селян «економічної незалежності, зробити їх найману робочою силою в одержавлених колгоспах і державних радгоспах та отримати ресурси сільського господарства для здійснення індустріалізації»⁴.

1 Васильєв В., Віола Л. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)*. Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 70–94.

2 Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009. 486 с.

3 Шаталіна Є. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.). Київ: Інститут історії України, 1997. 68 с.

4 Шитюк М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: дис....доктора іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 435 с.

Депортації сільського населення 30-х рр. ХХ ст. стали предметом ґрунтового аналізу в статтях і дисертації В. Адамовського⁵ – працях, багатих на фактологічне наповнення і на теоретичне осмислення проблеми депортацій.

До примусових міграцій сільського населення з території України й на територію України в 1930-ті рр. звернувся у своїй роботі І. Винниченко, характеризуючи депортації селян під час розкуркулення, у процесі «вилучення» з прикордонної смуги УСРР, боротьби із саботажем хлібозаготівлі⁶.

Серед останніх публікацій потрібно виокремити статті відомого дослідника В. Марочка, в яких детально проаналізовано походження терміна «куркуль», більшовицька політика щодо заможних селян під час НЕПу та суцільної колективізації⁷. Підсумовуючи, зазначимо, що попри серйозні здобутки вітчизняної історіографії у висвітленні кампанії розкуркулення, залишається цілий ряд аспектів проблеми, які потребують додаткового комплексного дослідження, серед них – подальша доля розкуркулених селянських родин.

Мета статті.

Метою статті є висвітлення основних практик виживання селянських родин, зарахованих до категорії куркулів, під час реалізації кампанії розкуркулення в УСРР упродовж 1930 – 1931 рр.

Виклад основного матеріалу.

Проголошена сталінським режимом на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) політика «ліквідації куркульства як класу» реалізовувалася за відсутності чітких критеріїв належності до заможного селянства. Поширеним явищем стало розкуркулення незаможних селян за те, що вони не бажали вступати до колгоспів або висловлювали невдоволення тим чи іншим заходом влади на селі. Доцільність розкуркулення середняків і навіть бідняків окремі партійні осередки обґрунтовували їхньою належністю до куркулів не за соціальним становищем, а за «ідеологією». Селян прикордонних районів України розкуркулювали за національною ознакою або за міфічні зв'язки із закордоном, передусім із Польщею та Румунією. За таких умов головною метою і нагальним завданням для селянських родин, зарахованих до категорії куркулів, стало виживання.

Легальні способи уникнути розкуркулення та депортації для селянських родин визначила постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Так, вона заборонила розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії⁸. Проте аналіз документів дає змогу зробити висновок, що родини червоноармійців всупереч постанові розкуркулювали, але вони могли уникнути депортації за межі України. Наприклад, 2 березня 1930 р. райпартрійка з розкуркулення Васильківського району Дніпропетровського округу ухвалила рішення «призупинити виселення» шести селянських родин, члени яких відслужили або на той момент перебували у лавах Червоної армії⁹.

Додамо, що 25 лютого 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення, яким заборонило розкуркулювати колишніх червоних партизанів і учасників громадянської війни¹⁰. Особливий підхід мав застосовуватись і до куркулів, члени сімей яких працювали на промислових підприємствах. Рішення щодо їх розкуркулення мали узгоджуватися з відповідними заводськими організаціями¹¹. У такий спосіб більшовицьке керівництво намагалося не допустити антирадянських виступів у місті.

5 Адамовський В. Депортації як форма державного терору в Україні. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2007. Вип. 34. С. 255–266.

6 Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. 126 с.

7 Марочко В. Українські «куркулі» – жертви більшовицької політики соціал-шовінізму. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 54–60.

8 Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 127.

9 Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 24–25.

10 Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 260.

11 Там само. С. 127.

Ще одним способом порятунку для розкуркулених селянських родин стала відмова від голови родини, яку також фактично санкціонувала постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Згідно з постановою, «члени сімей депортованих і ув'язнених у концтабори могли за бажанням і з дозволу місцевих райвиконкомів залишитися тимчасово або постійно в районі (окрузі) свого проживання»¹². Діти, дружина, невістки розкуркуленого подавали заяви про відмову від голови родини до райпартрійок з розкуркулення, які їх затверджували або відхиляли. Після чого рішення райпартрійки мала затвердити окртрійка. Так, 2 березня 1930 р. райпартрійка з розкуркулення Васильківського району Дніпропетровського округу ухвалила рішення не виселяти Ольгу Надафу, яка відмовилася від свого батька Фоки Надафи, та Анастасію Кудін, яка вирішила не виїжджати разом із чоловіком та свекром і залишитися із своїм батьком-середняком за умови, що з нею буде проживати її дворічна дитина¹³. У Межівському районі станом на 3 березня 1930 р. десять членів куркульських родин подали заяви про розрив із батьками. Масові відмови дружин від чоловіків, щоб уникнути депортації, спостерігалися у Верхньодніпровській сільраді¹⁴.

Райпартрійки з розкуркулення уважно вивчали заяви про відмови від батьків, чоловіків і нерідко їх відхиляли, мотивуючи тим, що «заяви подали з метою збереження господарств на місці». Так, райпартрійка з розкуркулення Васильківського району відмовила Анастасії Заярній – доньці куркуля Андрія Заярного, оскільки під час оголошення про виселення вона «ображала актив, який охороняв майно». Її прагнення залишитися у селі трійка кваліфікувала як прагнення «зберігти майно батька»¹⁵. Загалом Васильківська райпартрійка відхилила сім заяв про відмову від батьків¹⁶.

Поряд з відмовами від батьків та розлученням жінок з чоловіками були поширені й протилежні випадки. Так, у селі Райполе Межівського району Дніпропетровського округу дві жінки – члени родини розкуркулених, незважаючи на прохання рідних, не захотіли залишатися у селі, вирішивши їхати у заслання¹⁷.

Ще одним – нелегальним – способом порятунку для заможних селянських господарств стали втечі. Частина селян почала виїжджати відразу після проголошення кампанії «ліквідації куркуля як класу», намагаючись уникнути розкуркулення та депортації. Так, у Петропавлівському районі Дніпропетровського округу станом на 10 лютого 1930 р. випадки втеч куркулів були зафіксовані майже в усіх сільрадах. Селяни виїжджали групами по 5–10 осіб, залишаючи все майно¹⁸. Переховувалися втікачі у містах, намагаючись розчинитися серед тисяч новоприбулих на будівництво заводів та шахт робітників. У спецдонесенні Дніпропетровського окрадмінвідділу та окрміліції за п'ятиденку (з 10 до 15 лютого 1930 р.) зазначалося, що «куркульський елемент у своїй більшості активно не виступає, ліквідує своє господарство і їде до міських місцевостей, особливо великий вплив помічається в м. Дніпропетровську та Павлограді»¹⁹. За чутками, які поширювалися серед селян, найчастіше куркулі виїжджали на Донбас²⁰. Тому міські партосередки зобов'язали виявляти куркулів на підприємствах, в установах та звільняти їх з роботи²¹.

Зазначимо, що тікали чоловіки – голови родин. Сім'ї залишалися у селі. Найімовірніше, чоловіки сподівалися, що після облаштування на новому місці та завершення кампанії з розкуркулення вони зможуть возз'єднатися з родиною, перевезти її до себе.

12 Там само.

13 ДАДО. Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 24.

14 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 6, 8.

15 ДАДО. Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 25.

16 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 6.

17 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 8.

18 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1640. Арк. 21.

19 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 318 Зв.

20 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 218.

21 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 213.

Місцева влада намагалася припинити втечі куркулів. В окремих місцевостях організували спостереження, але тоді селяни почали виїжджати вночі. Також у куркулів, яких підозрювали у підготовці до втечі, проводили обшуки. Наприклад, у Хорошівській сільраді Петропавлівського району Дніпропетровського округу під час обшуку в куркулів виявили: в Алексєєнка – 130 руб., Макаренка – 240 руб., Сергійчика – 400 руб. та багато мануфактури, – це, на думку районного партійного керівництва, свідчило про підготовку до втечі²².

Наступний етап втеч розкуркулених починається під час депортації. Так, у Верхньодніпровському районі Дніпропетровського округу, де планувалося виселити 134 куркулів-чоловіків, станом на 1 березня 1930 р. втекло 26 селян, із яких 11 затримали на станції та в інших селах²³. Щоб унеможливити втечі розкуркулених, влада почала депортацію з вилучення голів родин. Наприклад, станом на 1 березня 1930 р. в Юр'ївському районі заарештували 180 куркулів, Новомосковському – 41, Васильківському – 138²⁴.

Як свідчать документи, організація висилки здійснювалася з численними порушеннями. Вагонів не вистачало, тому в теплушках замість встановлених нормою 40 осіб розміщували по 50 та ще й із ручним багажем. Міліціонери поводитися грубо. Перед відправкою розкуркулених не завжди попереджали, що вагони зачинять, і тому вони залишалися без питної води та продовольства. Частина депортованих були погано одягнені (їм навіть не дозволяли взяти з собою кожухи), а в деяких взагалі був відсутній ручний багаж. На Варварівському станційному пункті прямо під час відправки в однієї жінки почалися пологи²⁵. Зрозуміло, що за такого безладдя шанси доїхати до пункту призначення були не в усіх.

М. Дніпренко у своїх спогадах вказує, що ешелон з депортованими зі станції Іларіонове Дніпропетровського округу до Вологди їхав близько десяти діб. «За цей час лише двічі потяг зупиняли й випускали людей, аби вони могли справити свої природні потреби. Увесь інший час люди терпіли, або ж користувалися відрами для вирішення своїх туалетних проблем. Дисципліновані й до того ж налякані куркулі боялися навіть дірку зробити в підлозі вагону, аби їх потім не звинуватили у псуванні державного майна. Тож у вагонах стояв постійний сморід»²⁶. 12 червня 1930 р. ОДПУ повідомило, що втечі куркулів з ешелонів під час депортації «були зовсім незначними – з 189 ешелонів втекло 11 осіб (10 чоловіків, 1 дитина)», один із чоловіків під час втечі був вбитий²⁷.

Після проведення депортації розкуркулені починали тікати із місць заслання. Втечі ускладнювало те, що більшість депортованих становили діти й літні люди. Частина непрацездатних серед селян, висланих до Північного краю, досягала 72%. Тому керівництво ОДПУ 1 березня 1930 р. надіслало на місця розпорядження, яким заборонило висилати на Північ родини куркулів, які не мали працездатних осіб²⁸. Але на практиці цю настанову місцева влада часто ігнорувала, головним чином через те, що маховик репресій було вже запущено. У зв'язку з цим 28 березня 1930 р. ОДПУ зобов'язало артілі працездатних куркулів утримувати непрацездатні сім'ї²⁹.

Умови, в яких опинилися депортовані селяни на Півночі, були жахливими. Бараки, збудовані нашвидкуруч із жердин, не були пристосовані для проживання родин із маленькими дітьми. Підлоги в них здебільшого не було, тому перші нари стояли прямо на землі, у снігу. Температура в бараках не піднімалася вище 4 градусів. Усюди неймовірна тиснява: у багатьох бараках нари збудовані в 5 ярусів. Навіть інспектори ОДПУ визнавали, що на одну людину припадає кубатури «менше гробової». Проте не всім депортованим до Північного

22 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1640. Арк. 21.

23 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 3.

24 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 2, 3, 6.

25 ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 17.

26 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 112–113

27 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 386.

28 Там само. С. 212.

29 Там само. С. 215.

краю «пощастило» отримати місця в бараках – значна частина селян мешкала в куренях і землянках, станом на 1 січня 1931 р. це стосувалося 37,3% сімей спецпереселенців³⁰.

Значну частину українських селян, депортованих з Дніпропетровщини, спочатку розмістили в церквах Вологди, які використовувалися як в'язниці. Приміром, родину М. Дніпренка утримували в соборі Андрія Первозванного: «усередині собору було встановлено 4-ярусні нари з невеликими проміжками між ними. Вагітних жінок і людей найбільш похилого віку розмістили у вівтарній частині собору, де було трохи затишніше. Люди ремствували, обурювались. Адже їхнє знаходження у вівтарі, особливо жінок, та ще й вагітних, суперечило церковним канонам і було наругою над релігійними переконаннями»³¹.

Життя спецпереселенців сповнювали антисанітарія, вошивість, що призводило до поширення епідеміологічних захворювань, зокрема висипного тифу, до масових захворювань на дизентерію, цингу, застуди. Але навіть тяжко хворі не могли розраховувати на отримання медичної допомоги, бо в більшості поселень не було ні медичних пунктів, ні медикаментів.

Становище депортованих ускладнювалося ще й тим, що більшість із них прибували до місця заслання без особистих речей, продуктів, грошей – нерідко через банальне мародерство місцевої влади на пунктах висилки. Тим часом сім'ї розкуркулених мали утримуватися саме за власні кошти. Тому 5 березня 1930 р. ОДПУ змушене було видати розпорядження, яким дозволяло депортованим селянам звертатися до родичів із проханням надіслати грошові перекази. Розкуркулені отримали право й на продовольчі посилки³².

Особливо на засланні потерпали діти. М. Дніпренко зазначає, що «у зв'язку з відсутністю елементарних санітарно-гігієнічних умов вимирання дітей набуло масового характеру. Кожного ранку вивозили по 10–20 дитячих трупів, складених за добу біля дверей церкви, куди – ніхто не знав»³³. А полтавський селянин П. Кривобок у статті «Штабелі трупів померлих засланців у Вологді» вказував, що трупи дітей «складали на міських цвинтарях штабелями по 200 і більше мерців у кожному»³⁴.

20 квітня 1930 р. керівництво ОДПУ розіслало меморандум, яким дозволило вивезення дітей віком до 14 років із місць заслання їх родичами за згодою батьків³⁵. Марія Павленко, депортована з Херсонщини до Вологди, у своїх спогадах вказує, що її дітей врятував зять. При цьому він вивіз із заслання не лише дітей Марії Павленко, але й інших спецпереселенців: «зять забрав з собою аж 18 дітей, що були віком від 3 до 12 років»³⁶. Проте цей дозвіл діяв лише до 12 червня 1930 р. через те, що приїзд родичів і вивезення дітей полегшували втечі дорослим членам сім'ї³⁷.

Важкі умови існування спецпереселенців призводили до масових смертей. Станом на 1 грудня 1930 р. зі 126 095 депортованих до Північного краю загинули 21 213 осіб (16,8%)³⁸. Тож не дивно, що з потеплінням наприкінці квітня – на початку травня 1930 р. почалися масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші із завичай фіктивними документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в

30 Там само. С. 662.

31 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 114.

32 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 213.

33 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 115.

34 Там само. С. 123.

35 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 218.

36 Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми. Д.: Моноліт, 2009. С. 122.

37 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 389.

38 Ивницкий Н. А. Введение (Развертывание сплошной коллективизации). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы*. В 5 т. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. С. 26.

найближчих родичів. Владу особливо непокоїло те, що деякі куркулі після повернення із заслання ставали «базою для розвитку бандитизму». Так, зі 176 учасників 28 банд, що оперували на території України в серпні 1930 р., 116 осіб були куркулями, які втекли із заслання³⁹.

Працівники ОДПУ повідомляли, що повернення куркулів «негативно впливало на політичні настрої основних прошарків селянства», викликаючи співчуття бідняків, середняків, навіть активістів. Навколо дітей депортованих збиралися селяни, вислуховували їхні жахливі розповіді, після чого висували до влади «незаконні вимоги» щодо повернення всіх висланих куркульських родин⁴⁰. У деяких регіонах України ці настрої, за висновками ДПУ УСРР, переростали в «організований рух». Скажімо, у квітні 1930 р. в кількох селах Одеського округу мешканці на загальних зборах почали ухвалювати рішення про повернення депортованих або зверталися з відповідними клопотаннями до органів влади. Жіночим бунтом закінчилася спроба арешту втікачів у с. Василівка Андрієво-Іванівського району Одеського округу – учасниці виступу не лише відбили куркулів, але й поселили їх у колишніх хатах⁴¹.

Співробітників ДПУ особливо вражало те, що активними учасниками акцій за повернення куркулів ставали сільські активісти й колгоспники, які безпосередньо брали участь у розкуркуленні та висланні⁴². Наприклад, у Таранівській сільраді Васильківського району питання про повернення висланих куркулів на зборах поставили два члени комнезаму.

Про масовість утеч селян із місць депортацій свідчить директива ОДПУ від 7 квітня 1930 р., яка зобов'язала республіканські повноважні представництва організувати на станціях загороджувальні пункти. Підготовлена на початку квітня 1930 р. директива ДПУ УСРР вимагала від окрввідділів ДПУ надати інформацію про кількість утікачів, що перебували на території округу, а також визначила методи боротьби з ними: усіх затриманих куркулів слід було негайно етапом відправляти до попереднього місця заслання, а щодо «злісних куркулів» – заводити справи, які передавалися на розгляд Судової трійки ДПУ УСРР⁴³. Зокрема, за таким механізмом сфабрикували справу на мешканця с. Мар'ївка Божедарівського району В. Хомухи, якого в червні 1931 р. разом із родиною депортували на Урал. Хомуха втік із заслання і з фальшивими документами на ім'я бідняка Крохмалю влаштувався на виробництво в м. Кам'янське. Співробітники Божедарівського ДПУ затримали його, бо Хомуха декілька разів приїздив до рідного села. Утікача обвинуватили в тому, що нібито ще до заслання він разом з іншими куркулями збирався знищити коней і велику рогату худобу в колгоспі, щоб «підірвати економічну міць» колективного об'єднання. За нереалізовані «контрреволюційні» наміри 27 березня 1932 р. Особлива нарада засудила В. Хомуху до трьох років концтабору⁴⁴.

Легальним способом порятунку для депортованих селян стали скарги, масовість яких примусила владу відреагувати. 28 березня 1930 р. керівництво ОДПУ санкціонувало перевірку скарг депортованих куркулів. Усіх бідняків, маломісних середняків і їхні родини, сім'ї червоноармійців, самих колишніх червоноармійців та червоних партизанів, які за допомогою відповідних документів довели «неправильність висилки», належало переселити до окремих бараків, покращити їхні побутові умови. При цьому повертати ж несправедливо розкуркулених на батьківщину влада не збиралася – директива ОДПУ обіцяла таким селянам лише розміщення в особливих поселеннях, забезпечення реманентом, робочою худобою, насінням⁴⁵.

5 квітня 1930 р. за пропозицією М. Калініна політбюро ЦК ВКП(б) створило спеціальну комісію під головуванням секретаря Північного крайкому ВКП(б) С. Бергавінова у складі В. Толмачова (НКВС), Є. Тучкова (ОДПУ), Єрьоміна (НКЮ), яка мала перевірити склад «по-

39 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 525.

40 Там само. С. 387.

41 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 384.

42 Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192. Арк. 78.

43 ДАДО. Ф. Р-1518. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 87.

44 ДАДО. Ф. Р-6483. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 368.

45 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 268.

милково висланих до Північного краю за категорією куркулів середняків і бідняків». Механізм процедури був таким: у місцях тимчасового розселення куркульських сімей – бараках – заяви розглядали спеціальні трійки, які встановили доволі значну частину неправильно висланих – до 60%. Дані трійок «суворо» перевіряли п'ять окружних підкомісій, роботою яких у Вологодському окрузі керував С. Бергавінов, в Архангельському – В. Толмачов. Вони зменшили відсоток неправильно висланих до 10% і сумнівно висланих – до 12,3%. Остаточні результати перевірки визначала комісія ЦК⁴⁶.

Під час перевірки виник конфлікт між членами комісії С. Бергавіновим і Є. Тучковим, з одного боку, та В. Толмачовим і Єрьоміним, – з іншого. В. Толмачов дійшов висновку, що кількість неправильно висланих сягає 25 – 35%, і це, на його думку, свідчило про масові перекручення⁴⁷. Він пропонував розглядати 10% неправильно висланих лише як мінімальну цифру і вважав за необхідне повернути їх на батьківщину, поновивши в політичних правах і відновивши господарство. Щодо решти неправильно розкуркулених, то їхню долю мали вирішити спеціальні комісії в місцях попереднього проживання із залученням сільрад і сільського активу. С. Бергавінов, уважаючи підхід В. Толмачова ліберальним, а «цифри неправильно висланими», навпаки, був прибічником твердої лінії та переконаним, що з-поміж висланих переважав «дійсно той самий куркульський і соціально-небезпечний елемент, по якому і мала вдарити політика ліквідації куркульства як класу», а «всілякі розмови – «зітхання», «чутки» <...> про переважну більшість неправильно висланих» є нісенітницею й наклепом «на місцеві партійні й радянські органи, а через них – на політику партії»⁴⁸.

Усього комісія С. Бергавінова перевірила 23 360 із 46 261 висланої куркульської родини, що перебували в Північному краї, хоча із заявами про перегляд звернулися 35 тис. родин. Зокрема, розглянули 10 495 сімей українських куркулів, з яких неправильно висланими визнали лише 943 (9% від перевірених), 908 (8,6%) зарахували до сумнівних, що потребували додаткового вивчення, решту – 8 644 сім'ї (82,4%) – визнали висланими правильно. Долю депортованих з України бідняків і середняків визначали їхні «минулий бандитизм» та «прикордонне сусідство» – зв'язки з Польщею й Румунією, а тому, попри «соціальні ознаки», скарги селян визнали необґрунтованими⁴⁹.

Підсумком роботи комісії ЦК ВКП(б) стало ухвалення 10 травня 1930 р. постанови політбюро ЦК ВКП(б), основу якої склав звіт С. Бергавінова. Визнали неправильно висланими лише 6% перевірених куркульських родин, 8% справ сумнівними, зобов'язавши окружками й відділи ОДПУ за місцем попереднього проживання здійснити додаткову перевірку. Пропозиції В. Толмачова партійне керівництво держави відхилило⁵⁰.

Проте визнання владою допущених під час депортацій «перекручень» кардинально не змінило становища неправомірно розкуркулених. Із 6% «несправедливо висланих» дозволили повернутися на батьківщину лише «учасникам громадянської війни, які мають революційні заслуги, червоним партизанам та сім'ям, члени яких служили в Червоній армії». На місцях їм мали повернути незаконно вилучене майно, а за його відсутності – компенсувати вартість із місцевого бюджету⁵¹. Згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 7 вересня 1930 р., «куркулів, що повертаються як помилково вислані», передбачалося «наділяти землею на загальних засадах, як середняків»⁵².

46 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 380, 432, 435.

47 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 301.

48 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 433, 435.

49 Там само. С. 432.

50 Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / отв. ред. Н. Н. Покровский. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. Кн. 1. С. 232.

51 Там само.

52 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 185. Арк. 63.

Решту «неправильно висланих» селян залишали в Північному краї на заводах, промислах і в сільському господарстві на особливо пільгових умовах (робота, кредит, квартири тощо) як вільних громадян. Роботу щодо неправомірно висланих і сумнівних мали закінчити до 1 червня 1930 р. Для подальшого розгляду справ депортованих селян при Північному крайвиконкомі створювалася постійна комісія, яку очолював голова крайвиконкому або його заступник. 18 липня 1930 р. С. Бергавінов повідомив партійному керівництву держави про припинення роботи комісії ЦК ВКП(б)⁵³.

Принагідно зауважимо, що в Україні скарги розкуркулених і депортованих розглядали окрпрокурори разом з окрвідділами ДПУ, і при підтвердженні доказів скаржників ці скарги з висновками окрпрокуратури надсилали до ДПУ УСРР. Така процедура встановлювалася спільним обіжником Наркомату юстиції та ДПУ УСРР від 5 травня 1930 р.⁵⁴ Із висновків Дніпропетровської міжрайонної прокуратури, ухвалених 10 жовтня 1930 р., зрозуміло: на повернення могли розраховувати хіба що дружини депортованих до Північного краю куркулів – біднячки й середнячки за соцстаном, які нібито виїхали з чоловіками добровільно. Скажімо, рішення щодо повернення селянки с. Павлівка Васильківського району Г. Вірич ухвалено з такими формулюваннями: «Проведеним розслідуванням встановлено, що вислання гр. Вірич Г. Г. було здійснене неправильно, що справа про вислання її на зборах не обговорювалася, що за соцстаном Вірич маломіцна середнячка, увесь час була членом артилі «Якір» і виїхала добровільно зі своїм чоловіком-куркулем Фенченком Денисом та жодних антирадянських виступів за нею помічено не було»⁵⁵.

Висновки.

Таким чином, можна зробити висновок, що під час розкуркулення 1930 – 1931 рр. селянські родини, зараховані до категорії куркулів, практикували законні й нелегальні способи порятунку та виживання. Легальні способи уникнути розкуркулення та депортації для селянських родин визначила постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», яка заборонила розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії, а також дозволила членам сім'ї «куркуля» відмовитися від голови родини. Ще одним легальним способом порятунку стали скарги «несправедливо висланих» і розкуркулених, але здебільшого владні структури їх відхиляли, а тому селяни не могли розраховувати на відновлення своїх прав. Вижити у місцях депортації розкуркуленим допомагали грошові перекази та посилки, які вони отримували від рідних.

Найпоширенішим нелегальним способом порятунку «куркулів» стали втечі. Частина селян почала виїжджати відразу після проголошення кампанії «ліквідації куркуля як класу», намагаючись уникнути розкуркулення та депортації. Інші почали тікати вже під час проведення депортації. Важкі умови існування спецпереселенців зумовили масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Втечі ускладнювало те, що більшість депортованих становили діти й люди похилого віку. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші із зазвичай фіктивними документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів.

53 Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / отв. ред. Н. Н. Покровский. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. Кн. 1. С. 248.

54 ДАДО. Ф. Р-1518. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 75.

55 ДАДО. Ф. Р-1519. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

References:

1. Adamovskiy, V. (2007). Deportatsii yak forma derzhavnoho teroru v Ukraini. [Deportations as a form of state terror in Ukraine]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]*. 34, 255–266. [in Ukrainian].
2. Berelovich, A. & Danilov, V. (Ed.). (2003). Sovetskaya derevnya glazami VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy: v 4 t. [Soviet village through the eyes of the Cheka–OGPU–NKVD. 1918–1939. Documents and materials: in 4 volumes]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 3: 1930–1934; B. 1: 1930–1931. [in Russian].
3. Danilov, V., Manning, R. & Violy, L. (Ed.). (2000). Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927 – 1939: dokumenty i materialy: v 5 t. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dekulakization. 1927 – 1939: documents and materials: in 5 volumes]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 2. [in Russian].
4. Dniprenko, M. (2009). Kurkuli, svidchennia, rozdumy. [Kulaks, testimonies, reflections]. Dnipropetrovsk: Monolit. [in Ukrainian].
5. Ivnickij, N. (2000). Vvedenie (Razvertyvanie sploshnoj kollektivizacii). [Introduction (Deployment of complete collectivization)]. In Danilov, V., Manning, R., Violy, L. (Ed.). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927 – 1939: dokumenty i materialy: v 5 t. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dekulakization. 1927 – 1939: documents and materials: in 5 volumes]*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 2, 7–29 [in Russian].
6. Marochko, V. (2022). Ukrainski «kurkuli» – zhertvy bilshovytskoi polityky sotsial-shovinizmu. [Ukrainian «kulaks» are victims of the Bolshevik policy of social-chauvinism]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 27, 54–60. [in Ukrainian].
7. Pokrovskij, N. (Ed.). (2005). Politbyuro i krest'yanstvo: vysylka, specposelenie. 1930–1940: v 2 kn. [Politburo and the peasantry: deportation, special settlement. 1930–1940: in 2 books]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 1. [in Russian].
8. Shatalina, Ye. (1997). Selianski vyselky pid chas kolektyvizatsii v Ukraini (1928–1932 rr.). [Peasant settlements during collectivization in Ukraine (1928–1932)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Shytiuk, M. (2001). Masovi represii na Pivdni URSS v 20-ti – na pochatku 50-kh rokiv. [Mass repressions in the South of the Ukrainian SSR in the 1920 – early 1950. Unpublished doctoral dissertation.]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Vasyli'iev, V. (1997). Persha khvyliia sutsilnoi kolektyvizatsii i ukrainske selianstvo. [The first wave of complete collectivization and the Ukrainian peasantry]. In Vasyli'iev, V., Viola, L. (Comps.). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1929 – March 1930)]*. Vinnytsia: LOHOS. [in Ukrainian].
11. Vronska, T. (2009). Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.). [Hostages of the totalitarian regime: repression against the families of the “people’s enemies» in Ukraine (1917–1953)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Vynnychenko, I. (1994). Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia. [Ukraine in the 1920–1980: deportations, exiles, expulsions]. Kyiv: Rada [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 03.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.05.2024